

**Remedios d'orixe humanu na melecina popular asturiana
(usu real y simbólicu)/
*Remedies of human origin in Asturian folk medicine
(real and symbolic use)***

FRANCISCO JESÚS FERNÁNDEZ-GUISASOLA MUÑIZ &
JOAQUÍN FERNÁNDEZ GARCÍA

RESUME: Nun ye descomanadamente frecuente, nin nes melecines primitives, nin nes populares, l'usu de productos d'orixe humanu, tanto nel planu real como nel simbólicu. Tien por ello interés ver como ta l'estáu de la cuestión na Melecina Popular Asturiana. Pescudemos, esencialmente, na lliteratura etnográfica y constatemos dellos datos colos nuestos informantes habituales.

Pallabres clave: Etnollingüística, Melecina Popular Asturiana.

ABSTRACT: The use of products of human origin is not overtly frequent neither in primitive medicine or in folk, both at a symbolic and at a real dimension. It is therefore of high interest to study the state of the issue in the Asturian folk medicine. We investigate this, essentially, in the ethnographic literature and we compare some data with our usual informants.

Key words: Ethnolinguistics, Asturian Folk Medicine.

L'usu de remedios d'orixe animal na melecina popular asturiana ye davezu frecuente¹. Sicasí, los procedentes del ser humanu son contaos. Nesta curtia collaboración préstamos enforma dexar constancia d'ellos.

EL MEXU

L'usu del mexu na melecina humana paez que ye un procedimientu bien antiguu procedente d'Asia y Exiptu; lo cierto ye que se constató'l so usu en tolos continentes. Dao que'l remedi u ye universal, la coleuta del mexu y la forma d'alministralo o tomalo ye bien variada. Pa dalgunos, la coleuta tien de facese a primer hora la mañana, siendo indistintu'l momentu pa otros.

¹ Fernández García & Fernández Alonso (2006).

Al respetive de la forma d'usu, hai que dicir que pue aplicase sobre la piel o bebese; nesti últimu casu, hai dellos llugares, especialmente n'Oriente, nos que'l mexu tómase añadiéndolo a un beberaxu de yerbes supuestamente curatives.

Desconocemos les razones poles qu'empezó a utilizase esti remediū nes melecines primitives y populares. Sí sabemos les razones qu'aducen dellos curanderos actuales. Pa ellos, el mexu contién borrafe tóxicos y, por ello, al inxerilo, ufiertárense-y al organismu informaciones pervalibles pa la so autorrexeneración. Probablemente l'emplegu del mexu nes melecines populares, na actualidá, tenga un fuerte componente galénicu. N'efectu, la *uroscopia* o l'anális de mexu foi bien frecuente ente los mélicos medievales y yá entrada la Edá Moderna. A los mélicos o prácticos más afamaos faíase-yos llegar, nel sieglu xv, botellines col mexu de los pacientes dende les partes más distantes de les sos consultes; y coles sos observaciones, análisis y pruebes, ellos diagnosticaben les enfermedaes y entamaben tratamientos. El mexu más útil yera'l de la mañana.

Dende'l puntu de vista diagnósticu, el mexu utilizóse na antigüedá pa diagnosticar el sexu fetal; pa ello, siguiábase esti procedimientu: mexábase sobre unos granos de cebada y otros de trigu y, acordies colos resultaos, aventurábase'l sexu fetal.

Dende'l puntu de vista terapéuticu utilizóse'l mexu pa tratar les manes sedaes y, polo xeneral, pa curiar la piel. El mesmu actu de la micción yá podía ser diagnósticu. Dicíase de la muyer:

*«La mujer que meando
no hace hoyo,
es señal que le falta
la cresta el pollo».*

Y del home afirmábase:

*«El hombre que meando
no hace espuma,
es señal que no tiene
fuerza en la pluma»².*

Frazer, nel so conocíu llibru *La Rama Dorada. Magia y Religión*, nun señala nenguna aición terapéutica del mexu, talo como recoyimos na lliteratura etnográfica asturiana, española y europea. Sí atopemos na obra de Plinio'l Vieyu referencies sobre l'emplegu del mexu d'orixe humanu nel tratamientu d'enfermedaes de so (Plinio el Viejo 2007).

Los nuestos datos personales –productu de les nuses conocencies de la lliteratura etnográfica asturiana y d'un trabayu de campu d'años–, déxennos llegar a estes conclusiones:

² Victorino Menendez Álvarez. Escobio, Samartín de Vega, Ayer (1968).

- El mexu humano utilizóse probablemente na cultura castrina como elementu d'hixene (llimpieza de piel y dientes).
- El mexu humano utilizóse, según testimonios etnográficos, nestes circuns-tancias darréu:
 - Llavadura de manes sedaes.
 - Llimpieza de la piel.
 - Pa facilitar la fertilidá nel ganáu vacuno. Nun sabemos si esta práctica po-dría estrapolase a la especie humana. Tenía de ser mexu de neñu.
 - Pal tratamientu de fondu del asma bronquial, pa evitar les crisis asmáti-ques. Tamién tenía de ser mexu de neñu³.

Nun atopemos nengún ritual curativu qu'emplegara'l mexu con caráuter sim-bólicu.

EL CUSPE

El cuspe foi dafechu ún de los remedios fundamentales qu'emplegaben los *sa-ludadores*, variedá de mestrones bien estendida n'Europa y n'España, que cura-ben *saludando* o soplando. D'esta variedá de curanderos dexemos yá constancia en delles publicaciones⁴.

Na melecina tradicional española, el cuspe emitío pela mañana tenía impor-tantes poderes salutíferos. Nel País Vascu utilizábase nes siguientes situaciones: nel herpes zóster (serpiadura), enantes de furar les oreyes de les neñes y pa curar les llagañes de los neños y adultos. Nel País Vascu Francés, cuando un neñu re-cibía un golpe, aplicábase-y cuspe sobre la zona frayada mientres se-y cantaba⁵. Revisada la lliteratura referida a España, el cuspe utilizóse na melecina popular na mayoría de les rexones con finalidaes bien estremaes. Señalemos dalgunes:

- Los empeines. Pa curalos hai qu'entafarrase tres díes con cuspe n'ayunes. Con esta finalidá, utilizóse nes Isles Canaries (y tamién n'otros llugares d'Eu-ropa como Portugal, Sicilia, Francia, Inglaterra y Escocia).
- Les mordedures de culiebra. Zucales y cuspir el venenu. Créese en dellos llugares que, amás d'estrayer el venenu, el cuspe tien virtúes antiponzoñoses. Ello ye creencia xeneralizada.
- Les verrugues. En Valencia considerábase un remedi u bien eficaz.

De les nuses pesquises, tanto bibliográfiques como de campu referíes a As-turies, constatemos les siguientes aplicaciones del cuspe:

³ Fernández García (1995).

⁴ *Ibidem*: 132-138.

⁵ Ezkoreka (1990).

- Conxuntivitis.
- Golpes y firies menores.
- Les verrugues.
- En principiu, cualesquier erupción cutánea.
- Como remedi universal nos *saludadores*.

Atopemos referencies al rodiu l'usu del cuspe humano en ritos curativos nos manuales señalaos de Plinio'l Vieyu y James George Frazer. Nun mos consta'l so usu con caráuter simbólicu en nengún remedi curativu popular n'Asturies.

EL LLECHE DE LA MUJER

Al lleche de la muyer que ta dando de mamar díose-y un eleváu poder salúteru. N'España esta creencia ye común y pue verificase dafechu nos siguientes llugares:

- Na Merindad de Campóo tratábense les otitis echando-y al oyíu un pozu de lleche de muyer que tuviera dando de mamar. Sabemos qu'esto tamién ta recoyío na melecina popular suiza.
- En Prébago, na provincia de Soria, el lleche tien d'echase nos oyíos malos d'otitis direutamente dende'l pechu.
- N'Estremadura tamién se trataben les otitis con lleche de muyer: bien recoyío con una alferga, de la que s'echaben delles gotes nel oyíu, o bien catándolo direutamente sobre l'órganu enfermu. Curiosamente, pa tratar a una neña, la madre tenía de tar dando de mamar a una neña; y si'l paciente yera un neñu, a un neñu. Asemeyaes creencies recoyéronse nel País Vascu, Lleón, Galicia y Asturies.
- Tamién se señala'l lleche maternu como remedi pa les enfermedaes oculares n'Estremadura, País Vascu y Asturies.

Plinio describe esti remedi y ello asegura que yera conocíu yá na melecina grecolatina. Él señala una receta na que s'entemecía'l lleche de muyer con carne de tortuga; el zusmiu llográu aplicábase en gotes nel oyíu enfermu.

Frazer, anque señala dellos rituales rellacionaos col lleche, nun señala nenguna de les aplicaciones terapéutiques que señalemos nos.

N'Asturies constatemos el so usu nes otitis y nes enfermedaes esternes de los güeyos⁶. Nun constatemos el so usu simbólicu en ritual dalgunu.

EL SANGRE

Que nós sepamos, el sangre humano íntegro, nes sos condiciones orixinaries, nun s'utiliza na melecina popular española como remedi terapéuticu.

⁶ Junceda Avello (1987).

N'España lo que sí s'utiliza ye'l sangre menstrual, magar el so poder maléficu. Señalemos delles indicaciones y localidaes nes que yera a emplegase:

- Según cuenta Castillo de Lucas, esiste una práutica xeneralizada d'usalo pa curar verrugues. Pa ello, dábense pequeños toques col sangre menstrual a les verrugues, siendo imprescindible que la menstruante nun supiera que se taba emplegando'l so sangre.
- N'El Bierzu (Lleón), realizábase la mesma práutica curativa pero'l sangre menstrual tenía de venir d'una rapaza virxe.
- N'Estremadura utilizábase'l sangre menstrual cola mesma finalidá y les mesmes condiciones.
- N'Europa y n'España, según dómines y llugares, atribuyéronse-y munchos poderes benéficos a'l sangre menstrual: cura del llárimu, la epilepsia y les convulsiones, los dolores rebeldes, la erisipela, la gota, los duviesos, les verrugues, los llamparones, les llagues vieyes, les tercianes, la hidrofobia y l'esterilidad. Tamién se creyía que caltenía del agüeyamientu y la peste y qu'alloñaba les ñubes.

Plinio ocúpase de los efeutos maléficos del sangre menstrual y de dellos posibles efeutos benéficos como la epilepsia, les fiebres cuartanes, la hidrofobia y otres patoloxíes tanto humanes como animales. Y Frazer dedica delles páxines a analizar tantu los efeutos beneficiosos como perxudiciales del sangre.

Entá nun tenemos bien sofítáu l'usu terapéuticu del sangre na melecina popular asturiana. Recoyimos un únicu testimoniu d'una muyer que nos dixo que'l sangre menstrual, aplicao tópicamente, «sirve por que se cayen les verrugues», pero, al ser un testimoniu únicu, nun podíamos tar seguros de que, entá siendo la informante asturiana, l'usu nun seya importáu. Por embargu, nes «XXIX Xornaes Internacionales d'Estudiu», organizaes pola Academia de la Llingua nel mes de payares de 2010, la presidenta, Ana Cano, comentónos que nel so trabayu de campu nel conceyu Somiedu, delles informantes dixeren-y lo mesmu⁷.

D'otra miente, namás conocemos un ritual máxicu denomináu ente los Vaqueiros d'Alzada *echar el pautu*. N'esencia, tratábase de lo siguiente: si una moza yera quien a echa-y a un mozu unes gotes del so sangre menstrual nel café, volveríalu llocu d'amor.

EL PELO

L'emplegu de pelo como axente terapéuticu real o simbólicu nes melecines populares nun ye descomanadamente frecuente.

⁷ Ana Cano (2010), comunicación personal.

Na melecina popular asturiana, el pelo en forma de trenza utilizóse pa provocar el gómitu.

A nivel simbólicu utilizábase en dos ocasiones: mientres el partu, en plenu espulsivu, delles parturientes soltaben la melota como si esti fechu de «soltar», facilitara la salida del neñu; y nel diagnósticu y tratamientu del agüeyamientu, d'en-de que se dixera:

*«Marica, si estás aojada
dame pelo de tu trenza
porque lo quiero mandar
a una desojadera».*

Porque, na llamada *prueba del aceite*, utilizábase pelo del paciente, aceite y agua.

Frazer dedica delles páxines a la simboloxía del pelo y a dellos rituales con él rellacionaos. Plinio'l Vieyu, pel so llau, dedica munches cites al usu del pelu, les ceyes, les pestañes y el vellu.

LES FIECES

Na melecina popular española, les fieces puen ser tanto elementu diagnósticu como terapéuticu. Veamos dellos exemplos:

- Na melecina popular extremeña, la observación de fieces y mexu, ente otres coses, pue ayudar al diagnósticu d'hernia infantil.
- Na melecina popular española, la observación de mexu y fieces pue permitir el diagnósticu de delles enfermedaes internes.
- Na farmacopea popular española hai delles recetas, tanto pa inxerir como p'applicaciones locales, que contienen fieces humanes o animales. Lo mesmo pue dicise de munches melecines populares, tanto antigües como actuales, d'Europa y América.

Na melecina popular asturiana, les fieces tán escasamente representaes como elementu terapéuticu. Que nós sepamos, les fieces humanes nunca nun s'emplegaron con fines terapéuticos; sí s'emplegaron les fieces d'animales. Les fieces de ratu, xunto con otres sofisticadaes recetas, dábense a los neños enxencles; y, nos rituales d'espulsión del agüeyamientu, en delles ocasiones utilizábense les fieces de gochu.

Frazer fai bien poques alusiones a les fieces; sicasí Plinio'l Vieyu dedica-yos múltiples cites, tanto nel so emplegu diagnósticu como nel tratamientu.

LES UÑES Y OTROS

Nun atopemos usos terapéuticos nin de les uñes nin d'otros especímenes na melecina popular asturiana.

BIBLIOGRAFÍA MÍNIMA SELEUTA

- ALTIMIRAS ROSET, J. & D. PERAL PACHECO (1998): *Enfoque metodológico en Medicina Popular*. Universidad d'Estremadura, Facultá de Melecina. [Documentu non asoleyáu].
- CANTÓ, J. *et alii* (Prep.) (2002): *Plinio. Historia Natural* Madrid, Cátedra. [Col. Letras Universales].
- CASTILLO DE LUCAS, A. (1958): *FolkMedicina*. Madrid, Dossat.
- COMELLES, J. M. & A. ERKOREKA & E. PERDIGUERO (1998): «Aproximación a una bibliografía de antropología de la medicina sobre el estado español (1980-1987)», en Fernández, J. y J. Castillo (eds.) *La Medicina Popular Española. Trabajos dedicados al Dr. Antonio Castillo de Lucas en el Centenario de su nacimiento*. Uviéu.
- EZKOREKA, A. (1990): «Medicina Popular», en *Munibe* 42: 433-440.
- FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, M.D. & J. BREAUX (1998): *Medicina Popular, magia y religión en el Bierzo*. Ponferrada, Museo del Bierzo.
- FERNÁNDEZ GARCÍA, J. (1995): *Curanderos y Santos Sanadores*. Uviéu, GEA.
- FERNÁNDEZ GARCÍA, J. & R. FERNÁNDEZ ALONSO (2006): «Los animales en la Medicina Popular Asturiana (Presencia real y simbólica)», en *I Congreso de Estudios Asturianos*. Tomu IV. Uviéu, RIDEA: 293-306.
- FRAZER, J. G. (1989): *La Rama Dorada. Magia y Religión*. México, Fondo de Cultura Económica.
- GALLARDO DE ÁLVAREZ, I. (1947): «Medicina Popular y Supersticiosa», en *Revista de Estudios Extremeños* 30 (1): 179-186.
- GORDON VÁZQUEZ, F.& A. D. PENCO MARTIN (2003): «Medicina Popular en Valencia del Ventoso. Una aproximación», en *Revista de Estudios Extremeños* 59 (1): 405-425.
- JUNCEDA AVELLO, E. (1987). *Medicina Popular en Asturias*. Uviéu, IDEA.
- KUSCHICK, I. (1995): *Medicina Popular en España*. Madrid, Siglo XXI Editores.
- PLINIO EL VIEJO: *Historia Natural*. Madrid, Cátedra, 2007. [2ª ed.].
- RUA ALLER, F.J. & M. E. RUBIO GAGO (1990): *La Medicina Popular en León*. Lleón, Ediciones Leonesas SA.

IN MEMORIAM

Esti trabayu ye una collaboración póstuma del Dr. D. Joaquín Fernández García que, de secute, dexábanos el pasáu 13 d'abril.

La so perda déxanos un fonderu furacu nel ámbitu de los estudios de l'antropología asturiana y, sobremanera, de la melecina popular asturiana, de la que dafechu yera'l máximu esponente. La so prodixosa memoria y el so perimportante archivu apurriéronnos abundantes y perinteresantes conferencies y publicaciones nesti campu.

Cola so ausencia, perdemos un gran mélicu, un rigorosu investigador y un entusiasta amante de tola cultura asturiana pero, lo más importante, perdemos a un maestru y una gran persona. DEP.